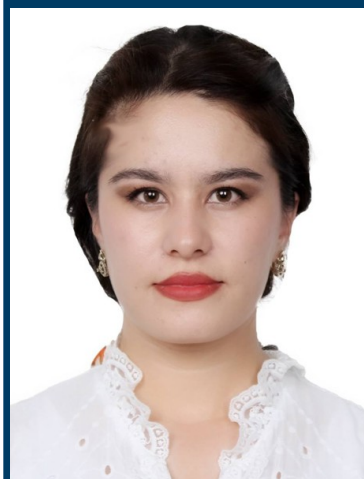

ALIBEKOVA MAHBUBAXON

Andijon davlat chet tillari instituti
magistrant

Andijon, O'zbekiston

DIREKTIV NUTQIY AKTNING NAZARIY ASOSLARI: INGLIZ VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI TALQINLARNING QIYOSIY TAHLILI

Sentyabr
2026

Annotatsiya: Maqolada direktiv nutqiy aktning nazariy asoslari jahon va o'zbek tilshunosligi manbalari qiyosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutqiy akt nazariyasining shakllanish bosqichlari, direktivlarning turli tasniflash mezonlari hamda o'zbek tilshunosligida ushbu kategoriyaning talqin qilinish o'ziga xosligi ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari o'zbek tilshunosligida direktivlarning asosan morfologik kategoriya (buyruq-istak mayli) doirasida tavsiflanib kelgani, funksional-pragmatik yondashuvning esa nisbatan keyingi bosqichda shakllanganini ko'rsatadi. Maqolada ingliz va o'zbek tillari materialida direktivlarni qiyosiy o'rganish uchun yagona tahlil parametrlari tizimi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, direktiv, illokutiv kuch, pragmalingvistika, funksional-pragmatik tahlil, bilvosita nutqiy akt, buyruq-istak mayli, qiyosiy tilshunoslik.

September
2026

Abstract: The article analyses the theoretical foundations of the directive speech act through a comparison of sources in world and Uzbek linguistics. It examines the formative stages of speech act theory, the various criteria for classifying directives, and the distinctive way this category has been interpreted in Uzbek linguistics. The findings indicate that Uzbek linguistics has predominantly described directives within a morphological category (the imperative-optative mood), while the functional-pragmatic approach emerged at a comparatively later stage. The article proposes a unified system of analytical parameters for the comparative study of directives in English and Uzbek.

Keywords: speech act, directive, illocutionary force, pragmalinguistics, functional-pragmatic analysis, indirect speech act, imperative mood, comparative linguistics.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslikda yuz bergan eng sezilarli metodologik burilishlardan biri tilni statik belgilar tizimi sifatida emas, balki muayyan maqsadga yo'naltirilgan faoliyat sifatida o'rganishga o'tish bo'ldi. Bu yondashuvning nazariy poydevorini ingliz faylasufi J.L. Ostinning (J.L. Austin) nutqiy akt (speech act) haqidagi ta'limoti tashkil etdi. Uning "How to Do Things with Words" (1962) asarida ilgari surilgan asosiy g'oya shundan iborat ediki, gapirish faqat voqelik haqida xabar berish emas, balki harakat bajarishning o'ziga xos shaklidir [1]. Ostin nutqiy aktning uch bosqichini - lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarni ajratdi va shu bilan pragmatik tahlilning asosiy birligini belgilab berdi.

Ostin g'oyalarini tizimli nazariyaga aylantirgan J.R. Serl (J.R. Searle) illokutiv aktlarning besh sinfli tasnifini taklif qildi: representativlar (assertivlar), direktivlar, komissivlar, ekspressivlar va deklarativlar [3]. Ushbu tasnifda direktiv nutqiy akt so'zlovchining tinglovchini muayyan harakatni bajarishga undash maqsadini ifodalovchi akt sifatida ta'riflanadi. Serl direktivlarning ajratuvchi belgilari sifatida illokutiv maqsad (tinglovchini harakatga undash), moslashuv yo'nalishi (voqelikning so'zga moslashuvi) va samimiylik sharti (so'zlovchining istagi) mezonlarini ko'rsatdi [2; 3]. Keyinchalik Serlning bilvosita nutqiy aktlar (indirect speech acts) haqidagi ishlari direktivlarning yuzaki grammatik shakli bilan haqiqiy kommunikativ maqsadi o'rtasidagi nomuvofiqlik muammosini tadqiqot markaziga olib chiqdi [4].

Bu nazariy an'ana keyingi o'n yilliklarda pragmatikaning bir necha yo'nalishlarida rivojlantirildi. J. Lich (G. Leech) direktivlarni hurmat tamoyili (Politeness Principle) nuqtai nazaridan tahlil qilib, ularni tinglovchi uchun "xarajat"ni oshiruvchi impozitiv aktlar qatoriga kiritdi [5]. P. Braun va S. Levinson (P. Brown, S. Levinson) esa direktivlarni "yuz"ga tahdid soluvchi aktlar (face-threatening acts) sifatida talqin qilib, ularning yumshatilish strategiyalarini tavsifladi [6]. Sh. Blum-Kulka, J. Xaus va G. Kasper rahbarligidagi CCSARP loyihasi doirasida iltimos (request) aktining to'g'ridan-to'g'rilik darajalari bo'yicha shkalasi ishlab chiqildi - bu madaniyatlararo qiyosiy tadqiqotlar uchun standart metodologik asos bo'lib qoldi [7; 8].

O'zbek tilshunosligida pragmatik yo'nalishning shakllanishi nisbatan keyingi davrga to'g'ri keladi. O'zbek tilining pragmatik talqiniga T.A. Bushuy, Sh. Iskandarova, S. Mo'minov, A. Nurmonov, S. Rahimov, Sh. Safarov, N. Turniyozov, M. Hakimov kabi tilshunoslar o'z hissalarini qo'shishgan [9–14]. Ularning ishlarida pragmatik lingvistikaning tadqiq obyekti, pragmatik birliklar va asosiy tushunchalar, pragmalingvistik tahlil usullari va tamoyillari o'rganilgan. Sh. Safarovning "Pragmalingvistika" (2008) asari o'zbek tilshunosligida soha bo'yicha tizimli bayon berilgan dastlabki yirik manbalardan biri hisoblanadi [9]; M. Hakimovning "O'zbek pragmalingvistikasi asoslari" (2013) monografiyasi esa o'zbek tili materialida pragmatik tahlil tamoyillarini ishlab chiqishga bag'ishlangan [11].

Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlar tahlili bir nechta hal etilmagan masalani ko‘rsatadi. Birinchidan, o‘zbek tilshunosligida direktivlar ko‘pincha mustaqil pragmatik kategoriya sifatida emas, balki an’anaviy morfologiyaning buyruq-istak mayli doirasida tavsiflanadi [16]. Ikkinchidan, ingliz va o‘zbek tillarini qiyoslovchi ishlarda nutqiy aktlarning umumiy tasnifi beriladi [15], ammo direktivlarning ichki differentsiatsiyasi va ularning funksional-pragmatik parametrlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Uchinchidan, ikki tilni qiyoslash uchun yagona, metodologik jihatdan asoslangan tahlil parametrlari tizimi taklif etilmagan.

Tadqiqotning maqsadi - direktiv nutqiy aktning nazariy asoslarini jahon va o‘zbek tilshunosligi manbalari qiyosida tizimlashtirish hamda ingliz va o‘zbek tillari materialini qiyosiy o‘rganish uchun yagona tahlil parametrlarini asoslash.

Tadqiqot vazifalari:

- Nutqiy akt nazariyasining shakllanish bosqichlarini va direktiv kategoriyasining unda tutgan o‘rnini aniqlash;
- Direktivlarni tasniflashning mavjud mezonlarini qiyosiy tahlil qilish;
- O‘zbek tilshunosligida direktiv kategoriyasining talqin qilinish o‘ziga xosligini aniqlash;
- Ingliz va o‘zbek tillarini qiyoslash uchun funksional-pragmatik tahlil parametrlari tizimini taklif etish.

Tadqiqot savoli: jahon tilshunosligida ishlab chiqilgan direktiv nutqiy akt tasniflari o‘zbek tili materialiga qay darajada tatbiq etila oladi va bunda qanday metodologik moslashtirish talab qilinadi?

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola nazariy-tahliliy tadqiqot bo‘lib, uning materialini direktiv nutqiy aktlarga bag‘ishlangan ilmiy manbalar tashkil etadi. Tahlilga quyidagi manba guruhlari jalb qilindi:

- **1. Birlamchi nazariy manbalar** - nutqiy akt nazariyasining asoschilari (Ostin, Serl) va uni rivojlantirgan tadqiqotchilarning (Lich, Braun va Levinson, Blum-Kulka va boshq.) fundamental ishlari;
- **2. O‘zbek tilshunosligiga oid manbalar** - pragmalingsvistika bo‘yicha darslik va monografiyalar (Safarov 2008; Hakimov 2013), dissertatsiya tadqiqotlari hamda ilmiy maqolalar;
- **3. An’anaviy o‘zbek grammatikasi manbalari** - buyruq-istak mayli va undov-buyruq gaplar tavsifiga oid akademik grammatika materiallari;
- **4. Qiyosiy tadqiqotlar** - ingliz va o‘zbek tillarida nutqiy aktlarni qiyoslashga bag‘ishlangan so‘nggi yillar ishlari.

Tadqiqotda tavsifiy usul (mavjud nazariy qarashlarning mazmunini ochib berish uchun), qiyosiy-tipologik usul (ingliz va o‘zbek tilshunosligidagi talqinlarni yonma-yon qo‘yish uchun), komponent tahlil (direktiv aktning tarkibiy belgilarini - illokutiv maqsad, moslashuv yo‘nalishi, samimiylik sharti, propozitsional mazmun shartini ajratish uchun) hamda kontekstual-pragmatik tahlil (misollarning kommunikativ vaziyatga bog‘liqligini ko‘rsatish uchun) usullaridan foydalanildi.

Tahlil uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda manbalar direktiv

aktga berilgan ta'riflar bo'yicha kodlandi va ta'riflardagi umumiy hamda farqli komponentlar ajratildi. Ikkinchi bosqichda tasniflash mezonlari (shakl, funksiya, ijtimoiy munosabat, majburiylik darajasi) bo'yicha manbalar taqqoslandi. Uchinchi bosqichda ajratilgan mezonlar asosida ikki tilni qiyoslashga yaroqli yagona parametrlar tizimi shakllantirildi.

Tahlil va natijalar.

1. Nutqiy akt nazariyasining shakllanish bosqichlari. Manbalar tahlili nazariyaning rivojlanishida to'rt bosqichni ajratish mumkinligini ko'rsatdi (1-jadval).

1-jadval. Nutqiy akt nazariyasining rivojlanish bosqichlari

Bosqich	Davr	Asosiy mazmuni	Direktivga munosabati
Falsafiy-asosiy	1950-60-yy.	Performativ va konstativ farqlanishi; uch bosqichli akt modeli	Ekzersitivlar sinfi doirasida, mustaqil emas
Tizimlashtiruvchi	1960-70-yy.	Illokutiv aktlarning besh sinfli tasnifi; muvaffaqiyat shartlari	Mustaqil sinf sifatida ajratiladi
Pragmatik-sotsial	1970-80-yy.	Hurmat tamoyili; "yuz" nazariyasi; bilvosita aktlar	Ijtimoiy munosabat va yumshatish nuqtai nazaridan
Madaniyatlararo	1980-yy.dan	Qiyosiy va korpus tadqiqotlari; to'g'ridan-to'g'rilik shkalalari	Tillararo variativlik obyekti sifatida

Ahamiyatli jihati shundaki, direktiv Ostin tasnifida mustaqil sinf sifatida ajratilmagan: uning ekzersitivlar (exercitives) sinfi hokimiyat, huquq va ta'sir bilan bog'liq aktlarni qamrab olgan va direktivlarni faqat qisman o'z ichiga olgan [1]. Direktiv mustaqil illokutiv sinf maqomini Serl tasnifida oldi [3].

2. Direktivlarni tasniflash mezonlari. Tahlil direktivlarni tasniflashda to'rt asosiy mezon qo'llanilishini ko'rsatdi. Bu mezonlar bir-birini inkor etmaydi, balki turli tahlil darajalariga tegishlidir (2-jadval).

2-jadval. Direktivlarni tasniflash mezonlari va ular ajratadigan turlar

Mezon	Tahlil darajasi	Ajratiladigan turlar
Ifoda shakli	Grammatik	Bevosita (imperativ) - bilvosita (so'roq, darak, shart shakllari orqali)
Illokutiv kuch darajasi	Pragmatik	Buyruq, talab, ko'rsatma - iltimos, so'rov - maslahat, taklif, tavsiya
Ijtimoiy munosabat	Sotsiopragsmatik	Yuqoridan pastga, pastdan yuqoriga, tenglar o'rtasida
Bajarilish majburiyati	Funksional	Majburiy bajarilishi lozim - ixtiyoriy

3. O'zbek tilshunosligidagi talqinning o'ziga xosligi. O'zbek tilshunosligida direktiv ma'noni ifodalovchi vositalar tavsifi ikki alohida an'anada rivojlangan.

An'anaviy grammatik yondashuv doirasida undash ma'nosi morfologik

kategoriya - buyruq-istak mayli, shuningdek sintaktik daraja - undov (buyruq) gaplar tavsifi orqali beriladi. Bu yondashuvda tahlil birligi shakl bo'lib, uning vazifasi shakldan kelib chiqib belgilanadi: -gin, -ing, -sin, -aylik qo'shimchalari undash ma'nosining ifodalovchisi sifatida qayd etiladi [16].

Pragmalingvistik yondashuv doirasida esa tahlil birligi nutqiy akt bo'lib, unda shakl emas, so'zlovchining kommunikativ niyati birlamchi hisoblanadi. Sh. Safarovning ishlarida illokutiv aktning mazmuni so'zlovchining muloqot maqsadi bilan bog'liqligi ta'kidlanadi; illokutiv aktlarni xabar, buyruq, tasdiq, e'tiroz, ogohlantirish kabi ma'no guruhlariga ajratish tahlil amaliyotiga kiritiladi [9; 10].

Ushbu ikki an'ananing qiyosi 3-jadvalda keltiriladi.

3-jadval. O'zbek tilshunosligida direktiv ma'no tavsifining ikki an'anasi

Parametr	An'anaviy grammatik yondashuv	Pragmalingvistik yondashuv
Tahlil birligi	Shakl (mayl qo'shimchasi, gap turi)	Nutqiy akt
Boshlang'ich nuqta	Shakldan ma'noga	Niyatdan ifodaga
Kontekst roli	Ikkilamchi	Birlamchi, aniqllovchi
Bilvosita ifoda	Ko'chma qo'llanish sifatida	Mustaqil pragmatik hodisa sifatida
Ijtimoiy omil	Uslubiy belgi sifatida	Aktni shakllantiruvchi omil sifatida

4. Taklif etilayotgan qiyosiy tahlil parametrlari. Yuqoridagi tahlil asosida ingliz va o'zbek tillari materialini bir xil mezonlar bo'yicha o'rganish imkonini beruvchi besh parametrlilik tizim taklif etiladi:

- grammatik ifoda shakli - imperativ, interrogativ, deklarativ yoki shart shakli orqali ifodalanishi;
- to'g'ridan-to'g'rilik darajasi - bevosita, an'anaviylashgan bilvosita, noan'anaviy bilvosita (ishora);
- yumshatuvchi vositalar - leksik (please, iltimos, marhamat), morfologik (-chi, -sangiz, -ib yuboring), sintaktik (shart ergash gap, so'roq shakli);
- sotsiopragmatik parametr - muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy masofasi, maqomi va vaziyat rasmiyligi;
- illokutiv kuch ko'rsatkichi - direktiv turining aniqlanishi (buyruq / iltimos / maslahat / taklif / ogohlantirish).

Muhim natija shundan iboratki, ushbu parametrlarning birinchi uchasi ikki tilda strukturaviy jihatdan turlicha to'ldiriladi. Ingliz tilida yumshatish asosan analitik yo'l bilan - modal fe'llar va sintaktik konstruksiyalar orqali amalga oshiriladi (Could you..., Would you mind...), o'zbek tilida esa agglutinatativ yo'l bilan - qo'shimchalar tizimi orqali (-sangiz, -chi, -ib yubormaysizmi). Bu farq ikki tilning tipologik xususiyatidan kelib chiqadi va qiyosiy tahlilda alohida hisobga olinishi lozim.

Muhokama. Tahlil natijalari bir nechta nazariy va metodologik xulosaga asos

beradi.

Birinchidan, direktiv kategoriyasining o'zbek tilshunosligidagi talqini jahon pragmatikasidagi talqinga qarama-qarshi emas, balki undan boshqa tahlil darajasida turadi. An'anaviy grammatikaning buyruq-istak mayli haqidagi tavsifi shakl darajasidagi tizimli bilimni beradi; pragmalingvistik yondashuv esa bu shakllarning real muloqotdagi vazifasini ochadi. Shu sababli ikkalasini bir-birini almashtiruvchi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlar sifatida qarash metodologik jihatdan asoslidir. Bu xulosa funksional-pragmatik tahlilning mohiyatiga ham mos keladi: unda shakl va funksiya alohida darajalar sifatida ajratiladi va ularning o'zaro nomuvofiqligi tadqiqot obyektiga aylanadi.

Ikkinchidan, Serl tasnifining o'zbek tili materialiga tatbiq etilishi muayyan moslashtirishni talab qiladi. Serlning direktiv ta'rifi propozitsional mazmun sharti sifatida "tinglovchining kelgusi harakati"ni belgilaydi. Biroq o'zbek tilida undash ma'nosi ko'pincha so'zlovchi va tinglovchining birgalikdagi harakatiga yo'naltiriladi (-aylik shakli), shuningdek uchinchi shaxsga qaratilgan undash shakllari (-sin) mavjud. Bu shakllar Serl ta'rifining tor talqiniga to'liq sig'maydi va ta'rifning kengaytirilishini taqozo etadi [2].

Uchinchidan, hurmat nazariyasining [6] universalligi masalasi o'zbek tili materialida alohida ehtiyotkorlikni talab qiladi. Ushbu nazariya individual "yuz"ni himoya qilish tushunchasiga asoslanadi; o'zbek nutqiy muloqotida esa hurmat ifodasi ko'p hollarda yosh va ijtimoiy maqom ierarxiyasi bilan bog'liq bo'lib, individual emas, jamoaviy me'yorga tayanadi. Shu sababli to'g'ridan-to'g'ri direktivning o'zbek muloqotida ingliz muloqotidagiga qaraganda kamroq "yuzga tahdid" sifatida qabul qilinishi ehtimoli mavjud - bu farazni empirik materialda tekshirish keyingi tadqiqot vazifasi hisoblanadi.

To'rtinchidan, taklif etilgan besh parametrlil tizim qiyosiy tahlilda tertium comparationis (qiyoslash asosi) vazifasini bajarishi mumkin. Qiyosiy tadqiqotlarda asosiy metodologik qiyinchilik - turli tuzilishdagi tillar birliklarini qanday asosda taqqoslash masalasidir. Funksiyani (undash maqsadini) qiyoslash asosi sifatida olish, shaklni esa o'zgaruvchi sifatida qarash bu muammoning yechimini beradi.

Mazkur maqola nazariy tahlilga asoslangan bo'lib, unda keltirilgan farazlar empirik material bilan tasdiqlanmagan. Xususan, ikki tildagi direktivlarning chastota taqsimoti, to'g'ridan-to'g'rilik darajalarining real nutqdagi nisbati va yumshatuvchi vositalarning qo'llanish faolligi haqidagi xulosalar korpus materialida alohida tekshirishni talab qiladi. Shuningdek, tahlil adabiy til doirasida olib borilgan; shevalarda direktiv ifodaning o'ziga xosligi ko'rib chiqilmagan.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga olib keldi:

- Direktiv nutqiy akt mustaqil illokutiv sinf maqomini Serl tasnifida olgan bo'lib, uning ajratuvchi belgilari illokutiv maqsad, moslashuv yo'nalishi va samimiylik sharti orqali aniqlanadi.
- O'zbek tilshunosligida direktiv ma'no tavsifi ikki an'anada - an'anaviy grammatik va pragmalingvistik yondashuvlarda rivojlangan bo'lib, ular

bir-birini to'ldiruvchi tahlil darajalari hisoblanadi.

- Serl tasnifi o'zbek tili materialiga tatbiq etilganda birgalikdagi harakat va uchinchi shaxsga qaratilgan undash shakllari hisobga olinib, kengaytirilishi lozim.
- Ingliz va o'zbek tillarida direktivlarning yumshatilishi turli strukturaviy yo'llar bilan - mos ravishda analitik va agglutinatív vositalar orqali amalga oshiriladi.
- Qiyosiy tahlil uchun taklif etilgan besh parametrlí tizim ikki tilni yagona asosda o'rganish imkonini beradi.

Tadqiqotning keyingi bosqichi sifatida taklif etilgan parametrlarni ingliz va o'zbek tillari korpus materialida sinovdan o'tkazish, direktiv turlarining chastota taqsimotini aniqlash hamda madaniyatlararo muloqot va tarjima amaliyoti uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish rejalashtiriladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. - Oxford: Oxford University Press, 1962.
2. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. - Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Searle J.R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. - 1976. - Vol. 5, No. 1. - P. 1-23.
4. Searle J.R. Indirect Speech Acts // Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Acts. - New York: Academic Press, 1975. - P. 59-82.
5. Leech G. Principles of Pragmatics. - London: Longman, 1983.
6. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. - Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
7. Blum-Kulka S., House J., Kasper G. (eds.) Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. - Norwood: Ablex, 1989.
8. Yule G. Pragmatics. - Oxford: Oxford University Press, 1996.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika. - Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008. - 318 b.
10. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragsmatik tahlili asoslari: o'quv qo'llanma. - Samarqand: SamDCHTI nashri, 2007.
11. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. - Toshkent: Akademnashr, 2013. - 176 b.
12. Toirova G. O'zbek nutqiy muloqotida sistemaviylik va informativlik: filol. fan. bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss. - Toshkent, 2017. - 157 b.
13. Rahimov S. Rechevaya kommunikatsiya i problema deysisa v raznosistemnix yazikax. - Toshkent: Fan, 1989. - 119 s.
14. Mo'minov S., Rasulov Q. Kommunikantlarning ijtimoiy roli va nutqiy muloqot haqida // Uslubshunoslik va frazeologiyaning dolzarb muammolari. - Samarqand: SamDU, 2007.
15. Yusupova Z. Nutq aktlari nazariyasi asosida muloqotning lingvopragmatik xususiyatlari o'zbek va ingliz tillari misolida // Modern Science and Research. - 2025. - No. 10.
16. O'zbek tili grammatikasi. I jild: Morfologiya. - Toshkent: Fan, 1975.